КОРХОНАЛАРДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ СТРАТЕГИЯЛАРИ

Аликулов Миржахон Ғайратжон ўғли

Докторант Қарши давлат университети, Қарши шаҳри, Ўзбекистон

ORCID: 0009-0006-4963-1577 E-mail: alikulov.mirjaxon@gmail.com

Аннотация

Мақолада интеллектуал иқтисодиёт шаклланиши шароитида саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш масалалари тадқиқ этилган. Замонавий корхоналарда мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ ва мутаносиб фойдаланмаслик маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг чекланиши, доимий харажатларнинг ортиши, ускуналарнинг бекор туриб қолиши ва корхонанинг иқтисодий натижадорлиги пасайишига олиб келиши асосланган. Тадқиқотда ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигига таъсир этувчи асосий омиллар тизимлаштирилиб, уларни стратегик бошқаришнинг комплекс ёндашуви таклиф этилган. Корхона қувватларидан фойдаланишни баҳолашда қувватдан фойдаланиш коэффициенти, ускуналарнинг ишлаш даражаси, бекор туриб қолиш вақти, ишлаб чиқариш ҳажми, меҳнат унумдорлиги ва ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичларини ўзаро боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш зарурлиги асосланган. Кашқадарё вилояти саноат корхоналари мисолида ишлаб чиқариш қувватларидан самарасиз фойдаланишнинг ташкилий, технологик ва бошқарув омиллари таҳлил қилинган. Тадқиқот натижалари ишлаб чиқариш қувватларини стратегик режалаштириш, қувватларни юклашни оптималлаштириш, ускуналардан фойдаланиш интизомини кучайтириш ва ишлаб чиқариш жараёнларини мувофиқлаштириш орқали корхона иқтисодий самарадорлигини ошириш имкониятлари мавжудлигини кўрсатади.

Калит сўзлар: ишлаб чиқариш қуввати, қувватдан фойдаланиш, саноат корхонаси, ишлаб чиқариш самарадорлиги, қувватларни оптималлаштириш, ресурслардан фойдаланиш, стратегик бошқарув, ускуналардан фойдаланиш, меҳнат унумдорлиги, интеллектуал иқтисодиёт.

Кириш

Бугунги кунда саноат корхоналарининг рақобатбардошлиги нафақат янги ишлаб чиқариш қувватларини яратиш, балки мавжуд қувватлардан қанчалик самарали фойдаланишга ҳам бевосита боғлиқ. Бозор талабининг ўзгарувчанлиги, ресурслар нархининг ўсиши, технологик жараёнларнинг мураккаблашуви ва маҳсулот ассортиментининг кенгайиши корхоналардан мавжуд ишлаб чиқариш салоҳиятини янада самарали бошқаришни талаб этмоқда.

Ишлаб чиқариш қуввати корхонанинг маълум вақт давомида мавжуд меҳнат, технологик, моддий-техникавий ва ташкилий имкониятларидан фойдаланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш қобилиятини ифодалайди. Шу нуқтаи назардан, ишлаб чиқариш қуввати корхонанинг стратегик ресурсларидан бири ҳисобланади. Бироқ қувватнинг мавжудлиги унинг автоматик равишда самарали ишлатилаётганини англатмайди. Амалиётда ускуналарнинг бекор туриб қолиши, ишлаб чиқариш сменаларидан тўлиқ фойдаланмаслик, хомашё таъминотидаги узилишлар, технологик операцияларнинг номутаносиблиги ва талабнинг етарли даражада шаклланмаганлиги қувватлардан фойдаланиш коэффициентининг пасайишига сабаб бўлади.

Ўзбекистонда саноатни модернизация қилиш ва рақамли трансформация жараёнларининг жадаллашуви шароитида ушбу масала алоҳида аҳамият касб этади. Корхоналарга янги технологиялар ва ускуналарни жорий этишнинг ўзи етарли эмас. Уларнинг ишлаш режимини оптимал ташкил этиш, ишлаб чиқариш қувватини бозор талабига

мослаштириш, ресурслар оқимини мувофиқлаштириш ва қувватлардан фойдаланиш натижаларини мунтазам баҳолаб бориш талаб этилади.

Айниқса, минтақавий саноат корхоналари учун ушбу муаммо долзарбдир. Чунки бундай корхоналар кўп ҳолларда чекланган молиявий, технологик ва кадрлар ресурслари шароитида фаолият юритади. Мавжуд қувватларни самарали ишлатиш эса катта капитал қўйилмаларсиз ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва бирлик маҳсулотга тўғри келадиган харажатларни камайтириш имконини беради.

Шу сабабли ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни фақат техник кўрсаткич сифатида эмас, балки корхонанинг стратегик бошқарув тизимининг муҳим элементи сифатида кўриб чиқиш зарур.

Тадқиқот мақсади ва вазифалари

Тадқиқотнинг мақсади саноат корхоналарида мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг стратегик йўналишларини асослаш ҳамда қувватлардан фойдаланишни бошқаришга комплекс ёндашувни шакллантиришдан иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар белгиланди:

ишлаб чиқариш қуввати тушунчасининг корхона стратегик бошқарувидаги иқтисодий мазмунини очиб бериш;

ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигига таъсир этувчи асосий омилларни тизимлаштириш;

саноат корхоналарида мавжуд қувватлардан фойдаланиш ҳолатини баҳолаш;

қувватлардан самарасиз фойдаланишнинг ташкилий ва технологик сабабларини аниқлаш;

ишлаб чиқариш қувватларини оптимал юклаш ва бошқариш стратегияларини ишлаб чиқиш;

қувватлардан фойдаланиш самарадорлигини корхонанинг умумий иқтисодий натижалари билан боғлаш.

Тадқиқот объекти — Кашқадарё вилояти саноат тармоқларида фаолият юритаётган ишлаб чиқариш корхоналари.

Тадқиқот предмети — саноат корхоналарида ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини бошқариш жараёнлари ва уларни такомиллаштириш механизмлари.

Тадқиқот усуллари сифатида тизимли таҳлил, қиёсий таҳлил, иқтисодий-статистик таҳлил, коэффициентлар усули, омилли таҳлил ва ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ўзаро таққослаш усулларидан фойдаланилди.

Муҳокама

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлиги корхонада мавжуд ишлаб чиқариш имкониятларининг реал натижага қай даражада айланаётганини ифодалайди. Шу боис мазкур кўрсаткични фақат ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми орқали баҳолаш етарли эмас. Қувватларнинг реал юкланиши, ускуналарнинг иш вақти, бекор туриб қолишлар, технологик жараёнлар узлуксизлиги ва меҳнат ресурсларининг иш билан таъминланганлик даражаси ҳам ҳисобга олиниши лозим.

Корхонанинг мавжуд ишлаб чиқариш қуввати ва унинг амалдаги ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги фарқ ишлаб чиқариш салоҳиятидан фойдаланилмаётган қисмни кўрсатади. Агар корхонада қувватларнинг катта қисми узоқ муддат давомида ишлатилмаса, доимий харажатларнинг маҳсулот бирлигига тақсимланиши ортиб, маҳсулот таннархи ва молиявий натижаларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Шу нуқтаи назардан, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни бошқаришда учта ўзаро боғлиқ даражани ажратиш мақсадга мувофиқ.

Биринчи даража — стратегик даража. Бунда корхонанинг узоқ муддатли ишлаб чиқариш салоҳияти, бозор талаби, инвестиция режалари ва технологик ривожланиш истиқболлари ҳисобга олинади. Қувватларни кенгайтириш ёки қисқартириш тўғрисидаги қарорлар айнан шу даражада қабул қилинади.

Иккинчи даража — тактик даража. Бунда мавжуд қувватларнинг тармоқлар, цехлар, линиялар ва маҳсулот турлари бўйича тақсимланиши белгиланади. Ишлаб чиқариш дастурининг шакллантирилиши ва ресурсларнинг тақсимланиши ушбу даражанинг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Учинчи даража — операцион даража. Бунда ускуналарнинг кунлик иш режими, сменалар, технологик операциялар, таъмирлаш ва профилактика ишлари, материаллар ҳаракати ҳамда ишлаб чиқаришдаги узилишлар бошқарилади.

Ушбу даражалар ўртасидаги узилиш қувватлардан фойдаланиш самарадорлигининг пасайишига олиб келади. Масалан, корхона стратегик жиҳатдан етарли ишлаб чиқариш қувватига эга бўлиши мумкин, бироқ бозор талабининг нотўғри баҳоланиши натижасида ушбу қувватнинг бир қисми ишлатилмай қолиши эҳтимоли мавжуд. Худди шунингдек, талаб мавжуд бўлган ҳолда ҳам ускуналарнинг бекор туриши ёки хомашё таъминотидаги узилишлар реал ишлаб чиқариш ҳажмини чеклаши мумкин.

Шунинг учун ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш стратегияси қуйидаги ўзаро боғлиқ элементларни қамраб олиши лозим:

1. Қувватларни диагностика қилиш.

Ҳар бир ишлаб чиқариш участкаси ва асосий ускуналар кесимида мавжуд, ўрнатилган ва амалда фойдаланилаётган қувватлар аниқланиши зарур.

2. Қувватлардан фойдаланиш даражасини баҳолаш.

Реал ишлаб чиқариш ҳажмини мавжуд ишлаб чиқариш имкониятлари билан таққослаш орқали қувватлардан фойдаланиш даражаси аниқланади.

3. Бекор туриб қолишларни камайтириш.

Ускуналарнинг техник носозлиги, хомашё етишмаслиги, электр таъминотидаги узилишлар, ходимлар билан боғлиқ муаммолар ва ташкилий камчиликлар алоҳида таҳлил қилиниши керак.

4. Ишлаб чиқариш жараёнларини мутаносиблаштириш.

Алоҳида операциялардаги юқори юклама бошқа операциялардаги паст юклама билан бир вақтда мавжуд бўлса, бутун ишлаб чиқариш тизими самарадорлиги пасаяди. Шунинг учун қувватлар занжирининг «тор жойлари»ни аниқлаш ва уларни бартараф этиш муҳим.

5. Бозор талаби билан қувватларни мувофиқлаштириш.

Ишлаб чиқариш қуввати режаси реал талабдан узилиб қолмаслиги лозим. Қувватлардан самарали фойдаланишнинг муҳим шарти маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини бозор имкониятлари билан мувофиқлаштиришдир.

6. Қувватлардан фойдаланишни доимий мониторинг қилиш.

Қувватларнинг ҳолати даврий ҳисобот эмас, бошқарув қарорларини қабул қилиш учун доимий ахборот манбаи сифатида шакллантирилиши зарур.

Кашқадарё вилояти саноат корхоналарида ўтказилган таҳлил шуни кўрсатадики, ишлаб чиқариш натижаларининг шаклланишида қувватлардан фойдаланиш даражаси, ускуналарнинг техник ҳолати, ишлаб чиқариш жараёнларининг узлуксизлиги ва ресурслар таъминоти ўзаро боғлиқ ҳолда таъсир кўрсатади.

Бунда қувватларни ошириш ҳар доим ҳам янги ускуна сотиб олишни англатмаслиги лозим. Аксинча, мавжуд қувватларнинг ишлаш режимини оптималлаштириш, бекор туриб қолишларни қисқартириш, технологик

жараёнларни мувофиқлаштириш ва ишлаб чиқариш режалаштириш сифатини ошириш орқали ҳам сезиларли натижага эришиш мумкин.

Шу жиҳатдан, корхона учун «янги қувват яратиш»дан олдин «мавжуд қувватдан қанчалик самарали фойдаланилмоқда?» деган саволга жавоб бериш стратегик нуқтаи назардан мақсадга мувофиқдир.

Натижалар

Тадқиқот натижаларини умумлаштириш асосида корхоналарда ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг комплекс стратегияси шакллантирилди.

Мазкур стратегиянинг биринчи босқичида корхонанинг мавжуд ишлаб чиқариш салоҳияти диагностика қилинади. Бунда асосий ускуналар, уларнинг ишлаш вақти, ишлаб чиқариш ҳажми, сменалар бўйича юкланиш даражаси ва бекор туриб қолиш ҳолатлари таҳлил қилинади.

Иккинчи босқичда қувватлардан фойдаланишга тўсқинлик қилувчи омиллар таснифланади. Уларни шартли равишда **технологик, ташкилий, ресурс, бозор ва бошқарув омиллари**га ажратиш мумкин.

Учинчи босқичда корхонанинг ишлаб чиқариш дастури мавжуд қувватлар билан мувофиқлаштирилади. Бунда маҳсулот турлари, уларнинг меҳнат ва материал сиғими, ишлаб чиқариш цикли ҳамда бозор талаби инобатга олинади.

Тўртинчи босқичда ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича операцион чора-тадбирлар белгиланади. Жумладан, ускуналарнинг бекор туришини камайтириш, таъмирлаш жараёнларини режалаштириш, технологик операцияларни мувофиқлаштириш ва ресурс таъминотини барқарорлаштириш чоралари амалга оширилади.

Бешинчи босқичда қувватлардан фойдаланиш натижалари мунтазам баҳоланади. Бунинг учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

- ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффициенти;
- ускуналарнинг амалда ишлаш вақти;
- бекор туриб қолиш вақти;
- ишлаб чиқариш ҳажми;
- меҳнат унумдорлиги;
- бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ишлаб чиқариш харажатлари;
- ускуналарнинг ишончлилик кўрсаткичлари;
- маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши.

Шу билан бирга, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини корхонанинг якуний иқтисодий натижалари билан боғлаш муҳим. Чунки қувватдан фойдаланиш даражасининг ошиши ўз-ўзидан ижобий натижа эмас. Агар қувват юқори юкланган бўлса-да, маҳсулотга бўлган талаб паст ёки харажатлар ортиқча бўлса, бундай юкланиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлмаслиги мумкин.

Шу сабабли самарали стратегия «максимал қувватдан фойдаланиш» эмас, балки «иқтисодий жиҳатдан оптимал қувватдан фойдаланиш» тамойилига асосланиши керак.

Тадқиқотда таклиф этилган ёндашувнинг муҳим жиҳати шундаки, қувватлардан фойдаланиш корхона бошқарувининг алоҳида функционал вазифаси сифатида эмас, балки стратегик режалаштириш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ресурслар тақсимоти ва бозор талабини прогнозлаш билан боғлиқ ягона тизим сифатида қаралади.

Мазкур ёндашув айниқса мавжуд ишлаб чиқариш инфратузилмаси шаклланган, бироқ унинг бир қисми тўлиқ юкланмаётган саноат корхоналари

учун муҳим аҳамиятга эга. Бундай ҳолатда янги капитал инвестицияларни амалга оширишдан олдин ички резервларни сафарбар қилиш иқтисодий жиҳатдан самаралироқ бўлиши мумкин.

Хулоса

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлиги саноат корхонасининг иқтисодий барқарорлиги ва рақобатбардошлигини белгиловчи муҳим омиллардан биридир. Мавжуд қувватлардан тўлиқ ва мутаносиб фойдаланмаслик ишлаб чиқариш ҳажмининг камайиши, доимий харажатлар юкининг ортиши, ресурслардан самарасиз фойдаланиш ва корхона молиявий натижаларининг пасайишига олиб келиши мумкин.

Шу муносабат билан ишлаб чиқариш қувватларини бошқаришни фақат техник-технологик вазифа сифатида эмас, балки корхонанинг стратегик бошқарув тизимининг таркибий қисми сифатида ташкил этиш зарур.

Тадқиқот асосида ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг беш босқичли ёндашуви таклиф этилди: қувватларни диагностика қилиш, самарасиз фойдаланиш омилларини аниқлаш, ишлаб чиқариш дастурини қувватлар билан мувофиқлаштириш, операцион чора-тадбирларни амалга ошириш ва натижаларни доимий мониторинг қилиш.

Шунингдек, корхоналарда қувватлардан фойдаланишни баҳолашда ишлаб чиқариш ҳажми билан бир қаторда ускуналарнинг ишлаш вақти, бекор туриб қолишлар, меҳнат унумдорлиги, ресурслардан фойдаланиш ва маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатларни биргаликда таҳлил қилиш зарурлиги асосланди.

Энг муҳим натижа сифатида ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш стратегияси «қувватни максимал даражада юклаш» эмас, балки **бозор талаби, ресурслар имконияти ва иқтисодий натижадорликни ҳисобга

олган ҳолда оптимал юклаш** тамойилига асосланиши лозимлиги асосланди.

Ушбу ёндашувни минтақавий саноат корхоналарида қўллаш мавжуд ишлаб чиқариш салоҳиятидан фойдаланиш даражасини ошириш, янги капитал қўйилмаларга бўлган эҳтиёжни оптималлаштириш ва корхоналарнинг иқтисодий самарадорлигини оширишга хизмат қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аликулов М. Ғ. Разработка стратегии управления предприятиями в условиях интеллектуальной экономики (на примере предприятий Кашкадарьинской области): автореф. дис. … доктора философии (PhD) по экон. наукам: 08.00.12. – Карши, 2026. – 55 с.

2. Аликулов М. Ғ. AIM Lean O‘zbekistonda korxonalarning innovatsion rivojlanishining drayveri sifatida // Innovatsion iqtisodiyot. – 2025. – № 4.

3. Аликулов М. Ғ. Роль Lean Management и AIM LEAN в повышении цифровой зрелости и конкурентоспособности предприятий Узбекистана // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2025. – № 4.

4. Аликулов М. Ғ. Ключевые индикаторы эффективности производства в цифровой экономике: теоретико-методологические ориентиры и практический контекст Узбекистана // Scientific Exploration and Research and International Scientific Journal. – 2025. – Vol. 5. – No. 1.

5. Аликулов М. Ғ. Implementing AIM Lean Management to Reduce Operational Losses and Enhance KPI Transparency // American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2026. – Vol. 7. – No. 1.

6. Womack J. P., Jones D. T. Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation. – New York: Free Press, 2003. – 396 p.

7. Slack N., Brandon-Jones A. Operations Management. – Pearson Education.

8. Heizer J., Render B., Munson C. Operations Management: Sustainability and Supply Chain Management. – Pearson.

9. Porter M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 1985.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Рақамли Ўзбекистон – 2030» стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2020 йил 5 октябрдаги ПФ-6079-сон Фармони.